

Strijd om *West-Frisia*

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS
VAN HET GRAAFSCHAP
HOLLAND: 900-1100

KEES NIEUWENHUIJSEN

Omniboek

2

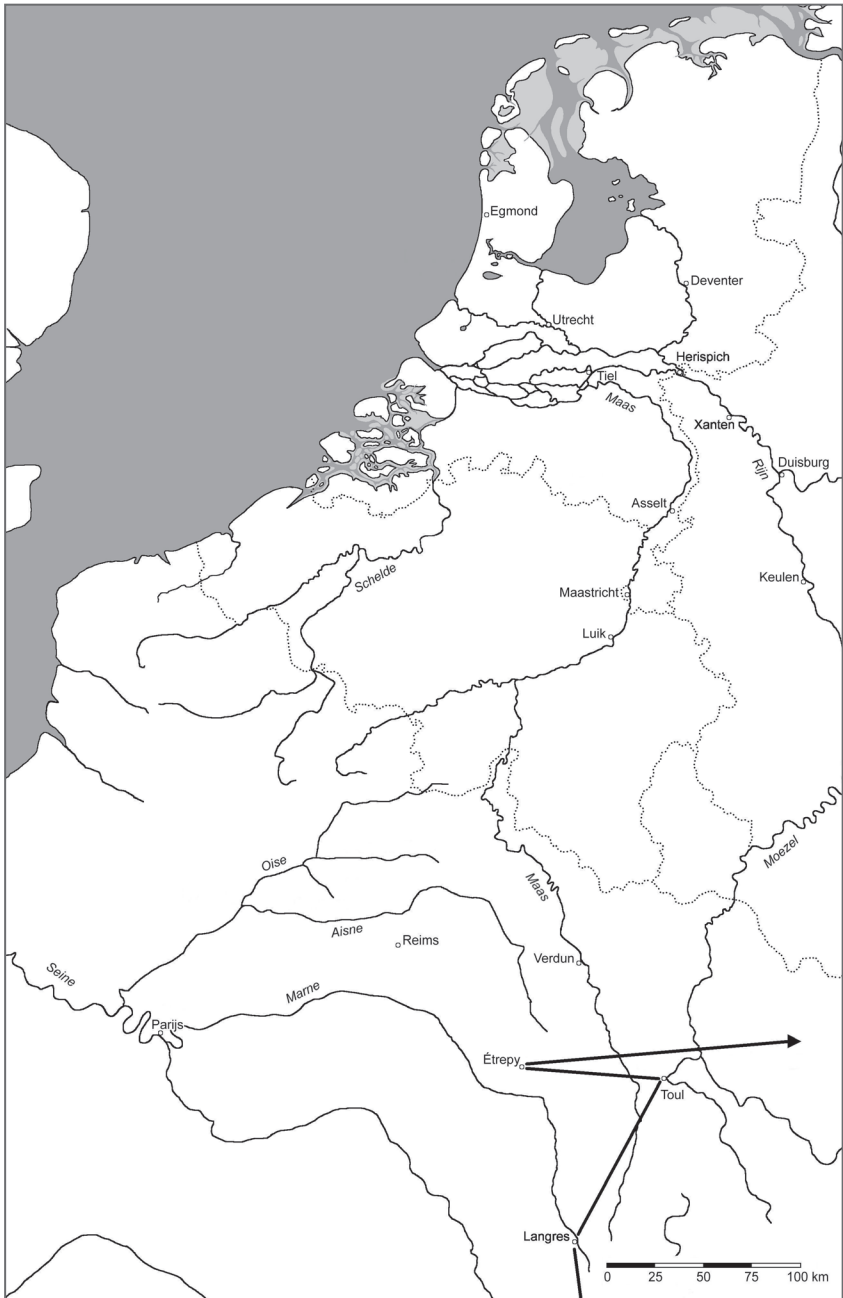
HET ONTSTAAN VAN HET GRAAFSCHAP

Met de dood van Godfried de Deen in 885 kregen de Gerulfingen de kans om de macht te grijpen in West- en Centraal-*Frisia*. In de loop van de jaren breidden ze hun graafschap steeds verder uit, totdat het bisdom Utrecht zijn rechten opeiste.

■ De moord op Godfried de Deen

Godfried de Deen was een avonturier die jarenlang had geroofd en geplunderd langs de kusten van Engeland, Vlaanderen en *Frisia*. Met zijn Vikingvloot was hij zelfs diep het Frankische Rijk binnengedrongen, tot in Nijmegen en Aken. De keizer van dat rijk, Karel de Dikke, wilde een eind maken aan deze praktijken, maar een militaire confrontatie durfde hij niet aan. Daarom deed hij Godfried een aanlokkelijk aanbod. Als de Noorman zijn plunderingen zou staken, dan zou hij militair opperbevelhebber worden over heel *Frisia*, dat wil zeggen het kustgebied vanaf het Zwin tot aan de Eemsmond plus de Betuwe. Godfried moest zich wel laten dopen en hij moest *Frisia* verdedigen tegen verdere invallen van zijn landgenoten. Enkele decennia eerder, in 839, had keizer Lodewijk de Vrome met een soortgelijk akkoord de Deense broers Harald en Rorik aan zich weten te binden. Dat verbond bleek uiteindelijk niet veel waard te zijn, want onder Lodewijks zoon Lotharius I vielen Harald en Rorik in ongenade en spoedig daarop sloegen de Denen weer aan het plunderen.

Ondanks de slechte ervaringen van hun voorgangers gingen toch weer een Frankische vorst en een Noorman met elkaar in zee. Godfried accepteerde het voorstel van Karel de Dikke en werd zo de heerser

Frisia en omgeving in de periode waarin Godfried de Deen werd vermoord. De reisroute van Karel de Dikke in 885 is met een pijl aangegeven.

over het *Regnum Fresonum*.¹ De lokale Friese machthebbers werden nu zijn vazallen. Een van hen was Gerulf, die stamde uit een gravengeslacht uit Westergo in de tegenwoordige provincie Friesland.

Godfried vestigde zich in Egmond en liet daar een versterking bouwen. Zijn aanwezigheid verklaart waarom er in die jaren in Kennerland geen Vikingaanvallen waren.² Hij heeft zich ongetwijfeld ook regelmatig in Tiel opgehouden, want dat was in die jaren, na de teloorgang van Dorestad, dé handelshaven in opkomst.³ De ringwalburg van Tiel is mogelijk op initiatief van Godfried de Deen gesticht. Ook de stad Utrecht viel binnen zijn hertogdom, maar dat stelde in die jaren als machtscentrum weinig voor. In naam was het wel de hoofdstad van het bisdom, maar de bisschop had al dertig jaar geleden de wijk genomen voor de Noormannen. Zijn opvolger zat nu in Deventer, en zolang de Denen in *Frisia* de scepter zwaaiden, zou hij daar ook wel blijven zitten.

Door Godfried dit uitgestrekte gebied te schenken, dacht de keizer van een lastpost verlost te zijn, maar hij bleek zich – niet geheel verrassend – juist meer moeilijkheden op de hals te hebben gehaald. Want Godfried ging actief meespelen in de Lotharingse politiek. Al na een jaar liet hij zich inpalmen door Hugo van de Elzas, een fel tegenstander van keizer Karel. Hugo was de enige zoon van koning Lotharius II van Lotharingen. Hij mocht de kroon van zijn vader echter niet overnemen omdat hij – volgens de paus – uit een onwettig huwelijk was geboren. Lotharingen was daarom na de dood van Lotharius II, in 869, opgedeeld tussen het West- en het Oost-Frankische Rijk. In 884 kwamen de twee delen van het Frankische Rijk weer samen onder één vorst, Karel de Dikke. Hugo kon niet verkroppen dat hij nooit zelf op de troon was gekomen, en hij broedde op een plan om Karel ten val te brengen of om hem in elk geval uit Lotharingen te verdrijven. Daarbij was een doorgewinterde vechtjas als Godfried met zijn Noormannenleger een prima bondgenoot. Als beloning beloofde Hugo hem de helft van het oude koninkrijk van zijn vader. Ze bezegelden hun verbond met een huwelijk: Godfried trouwde met Gisela, de zus van Hugo.⁴

In het jaar 885 liepen de spanningen op. Karel beschuldigde Godfried ervan de kustverdediging niet serieus uit te voeren. Daar had hij zeker een punt, want Godfried stak geen hand uit toen Vikingen Deventer plunderden en tot bij Duisburg de Rijn opvoeren. Het had er zelfs alle schijn van dat de rovers het Friese graafschap als uitvalsbasis mochten gebruiken.⁵

Om Godfried onder druk te zetten, lokte de keizer Gisela naar Worms en hield haar daar in gijzeling.⁶ Godfried kwam vervolgens op zijn beurt met een plan om de keizer voor het blok te zetten. Hij zou de wijngaarden aan de Moezel opeisen, omdat in het kille *Frisia* geen druiven wilden groeien. Alleen als hij die gebieden zou bezitten, zou hij trouw aan de keizer kunnen blijven en de grenzen van diens rijk kunnen blijven verdedigen. Godfried wist dat hij met dit voorstel zijn vorst en opponent in een heel lastig parket bracht. Als Karel zou toestemmen, zou hij daarmee zijn vijanden in het hart van zijn rijk toelaten. Maar als hij zou weigeren, dan was er een *casus belli*, een reden om een oorlog te beginnen. De keizer had al eerder laten blijken dat hij wapengeweld liever uit de weg ging. Hij zou Godfried niet in *Frisia* zelf durven aanvallen, vanwege de ontoegankelijkheid van die streek met al zijn waterlopen en moerassen.⁷ Bovendien had Godfried hulptroepen uit zijn vaderland laten overkomen.

Godfried liet zijn eis betreffende de wijngaarden aan de keizer overbrengen door twee van zijn vazallen, Gerulf en Gardulf. Zij hadden beiden de status van graaf, maar waar hun graafschappen precies lagen is niet zeker. Waarschijnlijk moeten we ze in het noorden van het land zoeken, in de huidige provincies Friesland en Groningen. Daar kwamen de voorouders van Gerulf vandaan en daar had Gardulf bezittingen.⁸ De grafelijke waardigheid hield in dat Gerulf en Gardulf in hun gebied recht mochten spreken en er belasting mochten innen. Het wil niet zeggen dat ze alle grond ook in bezit hadden. Veel land in *Frisia* was eigendom van het bisdom Utrecht of van de abdijen van Echternach, Werden en Fulda. Ook hadden de graven niet de hoogste militaire macht, want die berustte bij Godfried de Deen.

Keizer Karel kwam in de lente van 885 terug van een lang verblijf in Italië en hield zich met zijn hofhouding op in de Vogezes, in het uiterste zuiden van Lotharingen.⁹ Gerulf en Gardulf reisden daar naartoe. Ze legden het eerste deel van hun tocht

Kop van een Deense strijdbijl uit de elfde of twaalfde eeuw.

vermoedelijk af per boot, want dat was in het waterrijke landschap het beste middel van vervoer. West- en Centraal-*Frisia* bestonden grotendeels uit drassige veenkussens, doorsneden door ontelbare kleine stroompjes en een paar grotere rivieren. Bij Medemblik waren ondernemende boeren begonnen om het veen te ontwateren om het zo geschikt te maken voor het verbouwen van graan. Dit stelde de bevolking in staat om, naast visvangst en jacht, in hun eigen voedsel te voorzien. Dit initiatief had elders in *Frisia* nog niet veel navolging gekregen.

Onderweg naar het zuiden moeten de gezanten bij Asselt de plek zijn gepasseerd waar Godfried een paar jaar terug met zijn Vikingleger nog een bivak had ingericht. Van daaruit terroriseerde hij toen de omgeving, en zo had hij de keizer ertoe gebracht om een verbond voor te stellen. Ze voeren verder de Maas op tot aan Maastricht. Vanaf daar was het sneller om te paard te reizen. De Friezen kwamen langs Luik, waar de bisschop ondanks Vikinginvallen niet op de vlucht was gegaan zoals zijn Utrechtse collega, maar zelf het zwaard ter hand had genomen om zijn stad te verdedigen. Het laatste stuk van de route voerde door de Ardennen, langs Verdun en Toul en ten slotte naar Langres in de Vogezen. Daar aangekomen legden ze de keizer de eis van hun heer voor: hij wilde de wijngaarden aan de Moezel hebben. Karel reageerde niet direct maar ging eerst in overleg met een van zijn naaste vertrouwelingen, hertog Hendrik van Franken. Ze doorzagen Godfrieds sluwe bedoelingen en bedachten een nog doortrapper plan. De keizer gaf aan Gerulf en Gardulf de boodschap mee dat hij de overdracht van de wijngaarden niet weigerde, maar dat hij in plaats daarvan Godfried uitnodigde om de zaak te komen bespreken, om zo tot een voor alle partijen acceptabele oplossing te komen. Ondertussen – maar dat vertelde hij natuurlijk niet aan de gezanten – bereidde hij een valstrik voor om voorgoed met Godfried de Deen af te rekenen.

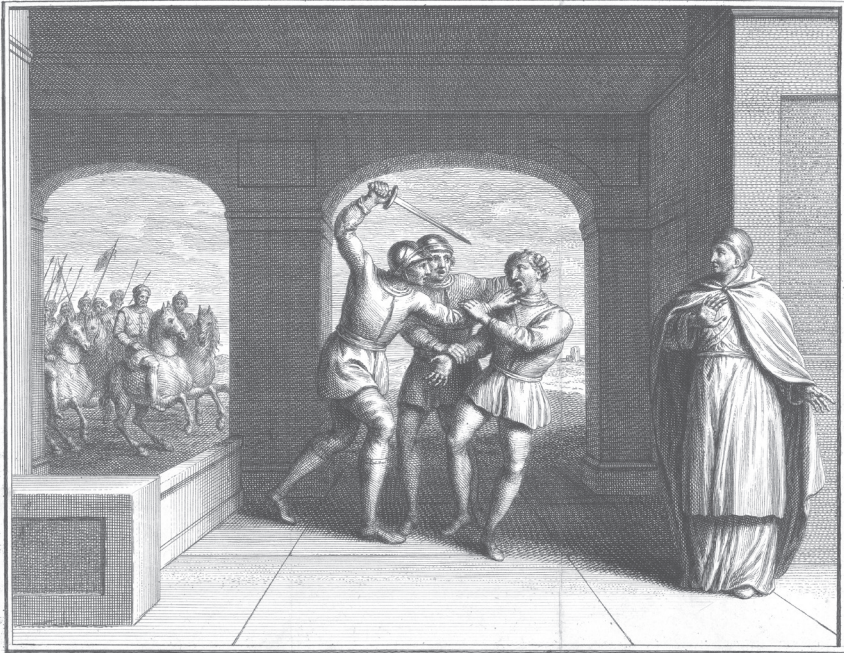
Gerulf en Gardulf reisden terug naar *Frisia* en meldden het antwoord van de keizer aan hun meester. Deze bespeurde geen onraad en hij nam de invitatie aan.

De afgesproken plaats voor de onderhandelingen was *Herispich*, een schiereiland in de Rijn, vlak bij het huidige Lobith. De keizer ging er niet zelf heen maar liet zich vertegenwoordigen door hertog Hendrik van Franken. Ook aartsbisschop Willibert van Keulen en graaf Everhard Saxo van Hamaland waren van de partij. Deze laatste had in het jaar 881 al eens een akkefietje gehad met de Denen. Hij had toen geprobeerd om

de palts te Nijmegen, die door de Vikingen was ingenomen, te ontzetten. Die poging was mislukt en hij was gevangengenomen en pas weer vrijgelaten nadat zijn moeder een hoge losprijs had betaald.¹⁰

De vertegenwoordigers van de keizer waren niet alleen gekomen maar hadden heimelijk een groot aantal zwaarbewapende mannen meegenomen. Om geen argwaan te wekken waren die verdeeld in kleine groepjes naar *Herispich* getrokken en ze hielden zich nu schuil in de directe omgeving. Godfried was ook niet alleen. Hij had een gevolg van Vikingstrijders bij zich.

Na het uitwisselen van de gebruikelijke beleefdheden brachten de vertegenwoordigers van de keizer hun plan ten uitvoer. Ze lieten het gesprek uit de hand lopen door Everhard Saxo, die Godfried ervan beschuldigde dat hij bezittingen van hem had geplunderd. Zoals verwacht irriteerde dit de onbehouwen Deen, die begon te schreeuwen en beledigingen over tafel smeedt. Daarop trok Everhard zijn zwaard en sloeg hem boven op het hoofd. De mannen van hertog Hendrik voltooiden het karwei: ze doodden Godfried en ze slachtten vervolgens ook heel zijn

De moord op Godfried de Deen. Een ets voor Wagenaars Vaderlandsche historie (1749).

gevolg af. Ze werden geholpen door een legertje Friezen uit de omgeving van Tiel die, toevallig of niet, met hun kleine bootjes in de buurt waren.¹¹

Hugo van de Elzas, de aanstichter van al het kwaad, was in *Herispich* niet aanwezig. Hij werd later aangehouden en hem werden als straf voor zijn verraad de ogen uitgestoken. Hij sleet de rest van zijn dagen in het klooster van Fulda. Daar heeft hij tegen het eind van zijn leven zijn lotgevallen, met alle details, verteld aan Regino van Prüm, die ze heeft opgetekend.¹² Regino's kroniek is dus gebaseerd op een ooggetuige, alhoewel die term in het geval van Hugo wel wrang is.

Met de dood van Godfried kwam er een einde aan een halve eeuw Deense heerschappij in *Frisia* en begon het graafschap *West-Frisia*, het latere Holland, onder het bewind van Gerulf en zijn nakomelingen, de Gerulfingen.

De list van Gerulf

Het einde van Godfried de Deen is uitvoerig beschreven door Regino van Prüm. Daarnaast is er ook een veel beknopter verslag in de *Annalen van Sint-Vaast* waarin sprake is van 'een list van zijn vertrouweling Gerulf'.¹³ Die tekst kan men op twee manieren interpreteren.

Verschillende historici menen dat dit slaat op de list om Godfried naar *Herispich* te lokken en hem daar om te leggen. Gerulf zou dit plan hebben bedacht en het tijdens zijn bezoek aan de keizer hebben voorgelegd. Gerulf zou zo zijn eigen heer Godfried hebben verraden. Als dank kreeg hij in 889 van koning Arnulf, de opvolger van keizer Karel de Dikke, gebieden in *Frisia* geschonken.¹⁴

Volgens een alternatieve interpretatie zou Gerulf aan Godfried het plan hebben voorgesteld om de wijngaarden aan de Moezel op te eisen, om zo de keizer voor het blok te zetten. Met de valstrik in *Herispich* had Gerulf niets te maken.¹⁵ Die tweede lezing is aannemelijker, omdat Regino expliciet meldt dat de keizer de gezanten Gerulf en Gardulf in het ongewisse liet over zijn bedoelingen.

De schenkingsoorkonde van 889 moet niet gezien worden als een beloning. In dat geval had Karel de Dikke zelf die schenking wel kunnen doen. Waarschijnlijker is dat het de formalisering was van een situatie die door Gerulfs machtsgreep in *Frisia* was ontstaan, en waar de nieuwe koning Arnulf weinig meer aan kon veranderen.¹⁶

In elk geval zeggen de bronnen niets over de aanwezigheid van Gerulf of Gardulf bij de samenkomst in *Herispich*. Ze zullen daar wel niet bij zijn geweest, want anders hadden ze het, net als de rest van Godfrieds gevolg, niet overleefd.¹⁷

■ Gerulf, de eerste graaf

Gerulf dook direct na de moord op Godfried in het machtsvacuüm. Hij heeft zich het land langs de westkust en in het rivierengebied toegeëigend en ging zich hier als graaf gedragen. Gerulf was de aangewezen persoon om deze machtsgreep te doen omdat hij het gebied en zijn bewoners goed kende. Bovendien waren de omstandigheden op dat moment gunstig, want er waren geen andere leiders om hem tegen te houden. De bisschop van Utrecht was zijn bisdom ontvlucht, terwijl de Frankische vorst Karel de Dikke en diens opvolger Arnulf van Karinthië het te druk hadden met hun onderlinge strijd en met het buiten de deur houden van de Vikingen.

Vier jaar na de dood van Godfried de Deen werd de nieuwe politieke situatie in *Frisia* bevestigd door een schenking van koning Arnulf van Karinthië, die Karel de Dikke in 887 had afgezet. Gerulf kreeg uitgestrekte goederen binnen zijn graafschap formeel in eigendom.¹⁸ De schenking werd op 9 augustus 889 in Frankfurt vastgelegd in de eerste van de vier zogenaamde koningsoorkonden. Dit waren documenten betreffende de overdracht

Keizer Arnulf van Karinthië.

De bezittingen van de eerste Gerulfingen: Gerulf I (Westergo), Gerulf II (Rijnland, Teisterbant en Hoei), Dirk I (Kennemerland en Texel tot Kinnem) en Waldger (Teisterbant, Lacke et Isla, Nifterlake). De vermoedelijke bezittingen van Gardulf (Staveren, Winsum) zijn ook op de kaart aangegeven.

door de Frankische vorsten van goederen in West-Frisia aan de Gerulfinger graven. De koningsoorkonden van 923, 969 en 985 zullen hierna nog ter sprake komen.

Gerulf ontving in 889 boerderijen en woningen in verschillende plaatsen in de Betuwe en in Noord-Holland, en een bos en een stuk

bouwland gelegen tussen *Renum* (de Oude Rijn) en *Suithardeshaghe*. Over die laatste locatie is al veel gediscussieerd. Waarschijnlijk was het een haag of een bos ter hoogte van Lisse dat de grens vormde tussen de Frankische gouwen Rijnland en Kennemerland.¹⁹

De oorkonde van 889 specificeerde slechts enkele stukken grond en gebouwen, maar de grafelijke macht van Gerulf omvatte veel meer. Uit andere bronnen blijkt dat Gerulf ook visrechten bezat langs de Oude Rijn.²⁰ Vermoedelijk bestuurde hij heel *West-Frisia*, van de Maasmond tot Texel en landinwaarts tot Tiel. Zeker is dit niet, maar wel is zeker dat in zijn periode in het genoemde gebied geen andere graven in de geschreven bronnen worden genoemd.

Over de verdere wederwaardigheden van Gerulf, de eerste graaf van *West-Frisia*, is niets bekend. Zijn overlijden is in geen enkel middeleeuws dodenboek opgetekend, maar het moet ergens tussen 898 en 914 zijn geweest.²¹ Hij had twee zoons die beiden een helft van het graafschap erfden. Waldger kreeg Teisterbant, het rivierengebied dat zich uitstreckte ten oosten van Vlaardingen tot en met Tiel, inclusief de Lek en de Hollandse IJssel. Dirk werd graaf in het westen van *Frisia*, het latere Holland. Gerulfs opvolgers wisten met wapengeweld hun macht uit te breiden. Ze hadden echter ook hun godvruchtige kant, want allebei stichtten ze een nonnenklooster. Voordat we daar verder op ingaan staan we eerst stil bij het bisdom Utrecht, dat in de geschiedenis van de Gerulfingen een vooraanstaande rol zou gaan spelen.

■ Bisschoppen in ballingschap

Het 'Friese' bisdom Utrecht omvatte in de middeleeuwen het grootste deel van het tegenwoordige Nederland. De hoofdstad van het bisdom lag midden in Gerulfs graafschap, maar we merkten al even op dat de stad rond het jaar 900 geen echt machtscentrum was. Ten tijde van de opkomst van de Gerulfingen verbleven de Utrechtse bisschoppen in Deventer, in ballingschap. Bisschop Hunger (854-866) was in 857 gevlucht voor de Vikingen die zijn bisdom binnenvielen en zijn stad bezetten. Hij vestigde zich in de Limburgse abdij van Sint-Odiliënberg, en zijn opvolger Adelbold I (866-899) verhuisde vandaar naar Deventer.

In de veertiende eeuw schreef Johannes de Beke in zijn Utrechtse Bisschoppenkroniek, dat bisschop Adelbold en ook diens opvolger Radbod (899-917) niet durfden terugkeren naar Utrecht wegens het

voortdurende Vikinggevaar. Veel geschiedenisboeken hebben dit overgenomen, maar het bericht kan niet kloppen omdat dat gevaar al grotendeels was geweken in 885, met de dood van Godfried de Deen, en helemaal in 892, toen ook de resterende Noormannen uit Lotharingen wegtrokken.²² De *Vita* van bisschop Radbod vertelt zelfs dat hij er persoonlijk zorg voor heeft gedragen dat de Denen uit Utrecht verdwenen. Toen hij op een keer de stad bezocht, versperden de Denen hem de weg. De bisschop probeerde hen eerst met stichtelijke woorden op andere gedachten te brengen, maar toen ze niet wilden luisteren sprak hij een banvloek over hen uit, waardoor ze allemaal stierven aan de pest.²³

Ondanks dit kordate optreden heeft Radbod zich vervolgens niet in Utrecht gevestigd. De bisschopsstoel kwam pas jaren later weer terug naar de plaats waar deze hoorde. Kennelijk was er meer aan de hand dan wat achtergebleven Noormannen. Bisschop Adelbold bleef vermoedelijk in Deventer omdat hij beducht was voor de onrust en het vijandige politieke klimaat in het westen. De Gerulfingen waren op de hand van de West-Frankische koning en ze waren gebrouilleerd met de graven van Hamaland. Adelbolds opvolger Radbod wilde wel terug naar Utrecht, en hij heeft de stad ook meermalen bezocht, maar het lijkt erop dat de Hamalandse graven zijn verhuizing tegenhielden.²⁴

Een pagina uit de oudst bekende kopie van het Utrechtse Goederenregister, uit circa 1075. Het oorspronkelijke register is verloren gegaan.

